

Олена Черненко,
Андрій Казаков

Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському

У 2003 р. експедиція Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України проводила охоронні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському на Чернігівщині.

Новгород-Сіверський — одне з найдавніших міст Київської Русі. З часу Любецького з'їзду (1097 р.) він став стоїчним градом нащадків Олега Святославича — Ольговичів, центром одного з найбільших князівств Русі.

Спасо-Преображенський монастир розташований на 4 км нижче дитинця стародавнього Новгорода-Сіверського (урочище «Замок»), на високому березі Десни. Археологічні дослідження на території монастиря здійснювались з кінця 50-х рр. ХХ ст. Вже перші розвідки, проведені співробітником Чернігівського історичного музею І. І. Єдомахою (він обстежив і зробив зачистку стінок окопів часів Другої світової війни), дозволили встановити наявність культурного шару ХІ — початку ХІІІ ст. та доби пізнього середньовіччя¹. У 1954–56 рр. Н. В. Холостенко дослідив на території монастиря залишки храму кінця ХІІ — початку ХІІІ ст. Вони знаходились під спорудою Спасо-Преображенського собору ХVІІІ ст. (1791–96 рр., проект Дж. Кваренгі)². Розкопки храму здійснювались у 80-х рр. ХХ ст. спільною експедицією Інституту археології АН СРСР, Інституту археології АН УРСР і Чернігівського історичного музею під керівництвом А. В. Кузи, О. П. Моці та В. П. Коваленка³. У 1996–1998 рр. під керівництвом А. Л. Казакова на території монастиря проводились охоронні археологічні дослідження, пов'язані з реставрацією архітектурного комплексу. Під час цих розкопок була за-

---

1 Матеріали не опубліковані. Науковий звіт зберігається в архіві Інституту археології НАН України (Єдомаха І. І. Разведка в Н.-Северском в 1959 г. НА ІА НАН України, ф. е. 1959/20; Отчёт об археологических раскопках в Н.-Северском. НА ІА НАН України, ф. е. 1960/63). Колекція знахідок — у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів; інв. № Арх. 134),

2 Холостенко Н. В. Исследование памятника ХІІ в. в г. Новгород-Северске. *Сборник сообщений Института «Киевпроект»*. № 1–2. К., 1958. С. 34–43.

3 Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1981 г.* М., 1983. С. 269–270; Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1982 г.* М., 1984. С. 272.

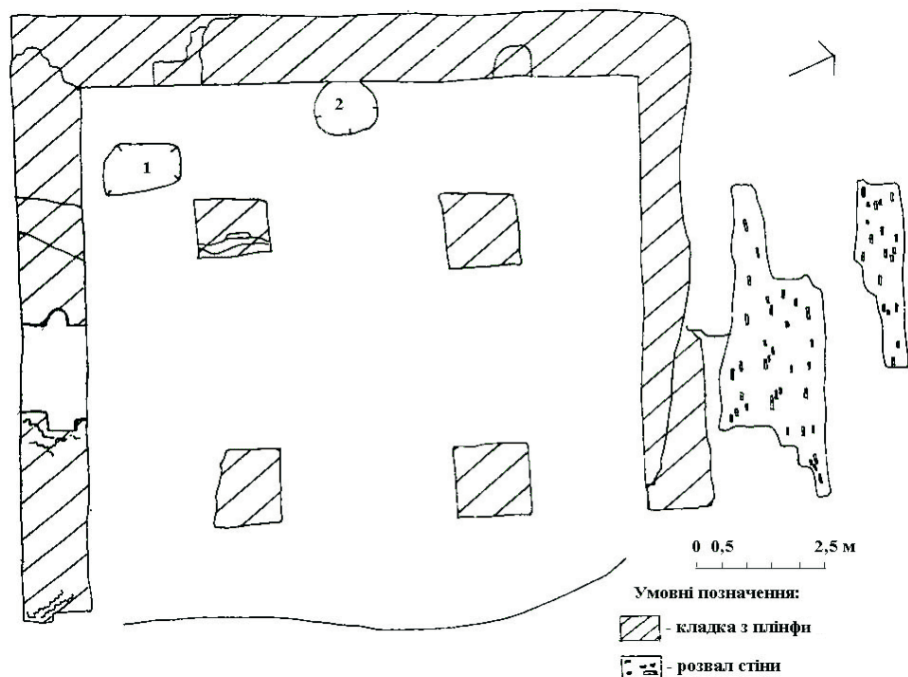

Рис. 1. Схематичний план монументальної споруди в Новгороді-Сіверському: 1 — поховання; 2 — яма з підбосом

фіксована житлова забудова — напівземляночні споруди кінця XII — початку XIII ст.⁴

У 2003 р. в ході досліджень у північно-західній частині монастирської території були відкриті руїни давньоруської монументальної споруди незвичного архітектурного типу (рис. 1, 2). Це прямокутна в плані, чотиристовпна будівля 12,5 x 15,5 м по зовнішньому периметру. Вона знаходиться північніше давньоруського Спасо-Преображенського собору і орієнтована паралельно його повздовжній осі (28–30°). Збереглися залишки чотирьох стовпів та трьох стін споруди. Одна з цих стін, північна, частково зруйнована. За нею залягав потужний розвал з будівельних блоків і дрібної битої цегли (рис. 3). Четверта, південно-східна стіна, повністю розібрана. Зберігся лише фундаментний ровик.

4 Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. НА ІА НАН України, ф. е. 1996/86; Звіт про охоронні дослідження 1997 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. НА ІА НАН України, ф. е. 1997/9.

Рис. 2. Розкопки монументальної споруди в Новгороді-Сіверському

Рис. 3. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Розвали за північно-східною стіною

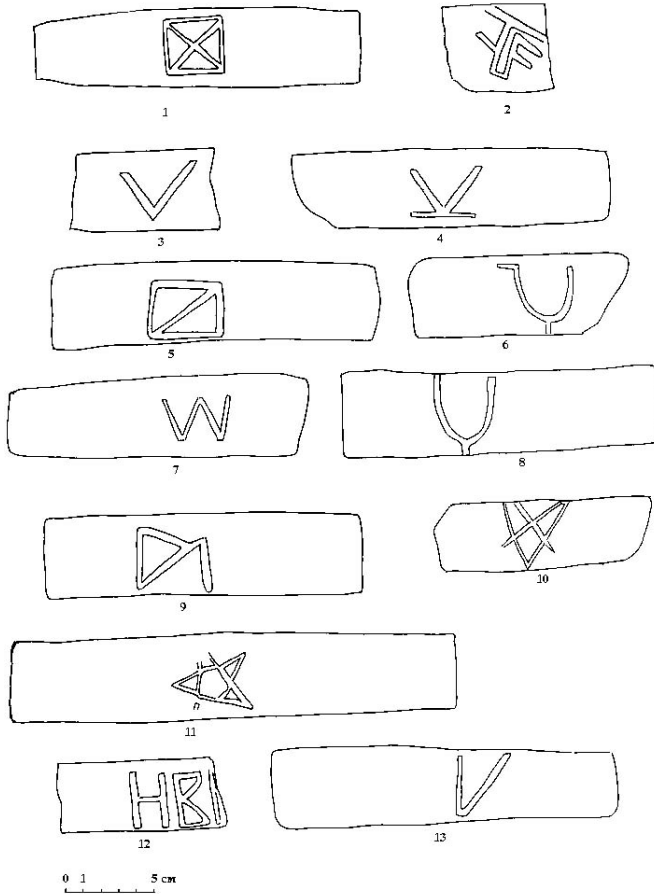

Рис. 4. Новгород-Сіверський. Знаки на цеглі з монументальної споруди

Стіни були складені з рівних верств плінфи світло-коричневого та теракотового кольору з застосуванням дикого каменю на цем'янковому розчині. Цегла, характер розчину, система кладки — однотипні для всієї будівлі.

Переважна більшість плінфи прямокутна, форматом від 0,18 x 0,26 x 0,04 м до 0,195 x 0,28 x 0,055 м. Разом з прямокутною широко використана лекальна, з одним закругленим торцем (0,16 x 0,26 x 0,05 м), а в деяких випадках — трапецієподібна (0,145 x 0,265 x 0,05 м). Формовка плінфи нерівна.

На торцях прямокутних плінф зафіксовані різноманітні рельєфні знаки: лігатуроподібні, «зірчасті», зображення двозубця (рис. 4). На одній з плінф на ложковому боці збереглися кілька літер від напису. У більшості випадків знаки нане-

Рис. 5. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Північний кут

сені на тичковий бік. На трьох плінфах на ложку та тичку знаходились різні знаки. В одному випадку знак був прокреслений.

Товщина будівельних швів — від 0,02 до 0,05 м. З зовнішніх боків стін вони були затерті. Розчин рожевого відтінку, з крупними фракціями цем'янки.

Товщина стін 1,4 м. Вони збереглись до висоти 1,2 м від рівня підлоги (рис. 5, 6). Стіни рівні, лопатки і пілястри відсутні. Фіксується до 13 рядів кладки. Зовнішня та внутрішня верстви складені з цілої плінфи. Для цього використана як прямокутна цегла, так і лекальна, покладена вузьким рівним торцем назовні. Всередині стіна заповнена безсистемно розташованими шарами плінфи (ціла та розбита, лекальна і прямокутна). Зустрічаються поодинокі уламки квадратної плитки для підлоги.

Приблизно по центру південної стіни зроблено дверний проріз (рис. 7). Його ширина — 1,8 м. Поріг знаходиться на висоті приблизно 0,3 м від рівня підлоги. З обох боків прорізу в стіні пробиті вертикальні отвори для кріплення дверної коробки.

Стовпи споруди квадратні в плані, приблизно 1,4 x 1,4 м (рис. 8). Вони збереглись до висоти 1,2 м. Тут використана та ж система кладки, що і для зведення стін, однак виконана вона більш ретельно. У підмурках стовпів, по кутах, закладені глиби дикого каменю.

Фундамент стін складався з великих уламків дикого каменю на цем'янковому розчині. Проміжки між каменями були заповнені битою плінфою та щебенем. Гли-

Рис. 6. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Ділянка південної стіни

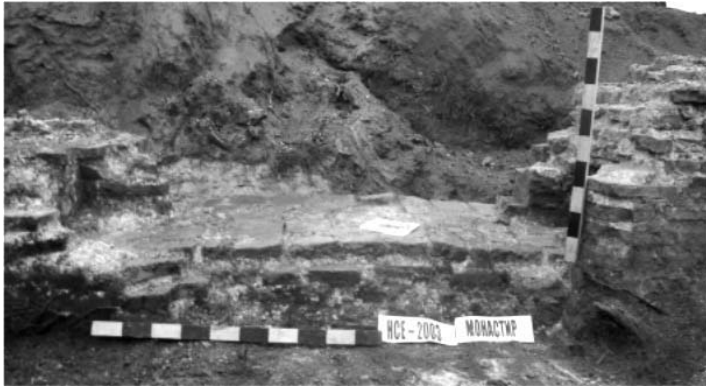

Рис. 7. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Дверний проріз

Рис. 8. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Північно-західний стовп

бина фундаменту — до 1 м від рівня підлоги, нижня його частина впущена в материк. Фундамент був перекритий двома — трьома рядами цегляної кладки.

Вивчення нашарувань у межах споруди дозволяє припустити, що на початку будівництва був виритий суцільний котлован глибиною близько 0,5 м. Він не дійшов до материка, нижче його дна зберігся культурний шар потужністю до 0,3 м, який простежується по всій площі будівлі. З цього рівня впущені фундаментні ровики. Котлован засипано видобутою з них материко-

вою глиною, що була використана як підсипка під підлогу. Потрібно відзначити, що подібний прийом вважається характерним для чернігово-сіверського зодчества доби Київської Русі. Він був використаний і під час спорудження Спасо-Преображенського собору, що знаходився поруч⁵.

З конструкцією підлоги, вірогідно, пов'язаний прошарок перетлілого дерева товщиною 0,02–0,07 м, що фіксувався на окремих ділянках по всій площі

⁵ Коваленко В. П. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском. С. 48; Иоанисян О. М. Комплекс древнейших построек Спасского монастыря в Ярославле. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.* СПб., 1997. С. 211–212.

будівлі, безпосередньо над рівнем глинистої підсипки. У деяких випадках простежувались сліди окремих перетлілих плах. Вздовж південно-західної стіни, на рівні підлоги, знаходилась смуга стеління з уламків прямокутної та лекальної плінфи на цем'янковому розчині, шириною до 0,6 м. Плінфа укладена хаотично, з великими зазорами. Залишки аналогічного стеління збереглися на невеликій ділянці вздовж зовнішнього краю південно-західної стіни.

Рештки стін будівлі перекриті будівельним сміттям з руїн цієї ж споруди. Розвали доходили майже до рівня сучасної поверхні.

Характер нашарувань, пов'язаних з руйнуванням, неоднаковий на різних ділянках. Між стовпами, по центру споруди, він був найбільш потужним і досягав 1 м. У його товщі вціліли окремі будівельні блоки, серед них — фрагменти арокних конструкцій. На поверхні деяких блоків зберігся шар біло-жовтуватої затірки. На ділянках вздовж стін розвали склалися з дрібних битих та окремих цілих цеглин.

Під рівнем розвалу, по всій площі споруди, залягав горілий прошарок потужністю 0,1–0,3 м. В його верхньому ярусі, на ділянках між стовпами і стінами, фіксувались окремі уламки горілих тесаних балок. У західній частині споруди, над рештками балок, знаходилося скупчення великих розбитих шматків печини із вмазаною в них лозою. Можливо, це залишки печі, що впала з другого поверху.

На окремих ділянках під розвалами цегли залягав шар сірого супіску з незначними вкрапленнями вугілля та цем'янки. Це, вірогідно, свідомство того, що споруда рухнула не одразу — окремі ділянки стін вціліли, а всередині розвалин навіть сформувався культурний шар.

Під час розбирання горілого шару були знайдені численні уламки штукатурки, у тому числі — з залишками фрескового розпису (як однокольні, так і з слідами візерунків). Переважна більшість фрагментів фрескового розпису ушкоджена вогнем. Практично всі вони забарвлені в червоно-коричневий колір. На деяких уламках збереглися фрагменти графіті: сюжетних (зображення людської ноги, руки), орнаментальних (плетінка), написів. У великій кількості зустрічались оплавлені фрагменти свинцевої покрівлі. Вони концентрувались по центру споруди та вздовж південно-східної стіни, де сліди пожежі були найбільшими.

В цілому горілий шар насичений різноманітними речовим матеріалом. Окрім численних фрагментів кругового посуду кінця XII — початку XIII ст. знайдені вироби з заліза (сокира, циліндричні замки, ключі, ножі, шпора, струг та ін.), бронзи (пряжки, чашечка терезів, енкалпйон, мундштук музичного інструменту, каблучка, уламки хоросу), кістки (накладки, гребінець, вістря стріли), скла (уламки браслетів, намисто), каменю (точильні бруски, пряслиця, уламки туфових жорен) — загалом кілька сотень предметів (рис. 9, 10, 11).

Особливо потрібно відзначити свинцеві двотаврові «балочки» для кріплення вітражів та уламок розписаного чорною фарбою вітражного скла з зображенням чотирипелюсткової розетки.

Рис. 9. Новгород-Сіверський. Моументальна споруда. Вироби з кістки. Горілий шар

Під час дослідження горілого шару в північно-західній частині споруди були виявлені рештки загиблих людей — одного дорослого (жінки — ?), п'яти дітей і собаки. Кістяки знаходились не в анатомічному порядку. Вони були розбиті: роздроблені, перемішані з уламками цегли, горілих балок та частково обвуглені. На одній з кісток знаходився дитячий бронзовий браслет, прикрашений пунсонним орнаментом.

Поблизу залишків жіночого скелета збереглися шматки горілої тканини. Можна визначити окремі невеликі фрагменти з жакардовим плетінням, з рештками швів і підшитих країв. Там же, біля скупчення розколотих кісток та фрагментів горілої тканини, знайдені срібні прикраси. Вони були складені разом, а не одягнені на загиблу. В середині браслета (рис. 12) лежав колт, два тринамистинних скроневих кільця і перстень.

У західній частині споруди виявлене поховання, впусене в підсіпку підлоги на глибину 0,3 м. Поховальна яма зверху була перекрита розвалами плінфи та горілим шаром. Відзначимо, що в її заповненні не зафіксовано жодних решток, пов'язаних з руйнуванням будівлі (вугликів, уламків штукатурки тощо). Це свідчить про те, що поховання було здійснене в період функціонування споруди.

Вздовж стінок ями простежувались залишки труни. На дні знаходився скелет жінки, похованої на спині, в напівзігнутому положенні, з підігнутими у колінах ногами (рис. 13). Біля тазових кісток померлої знаходились перетлілі тазові

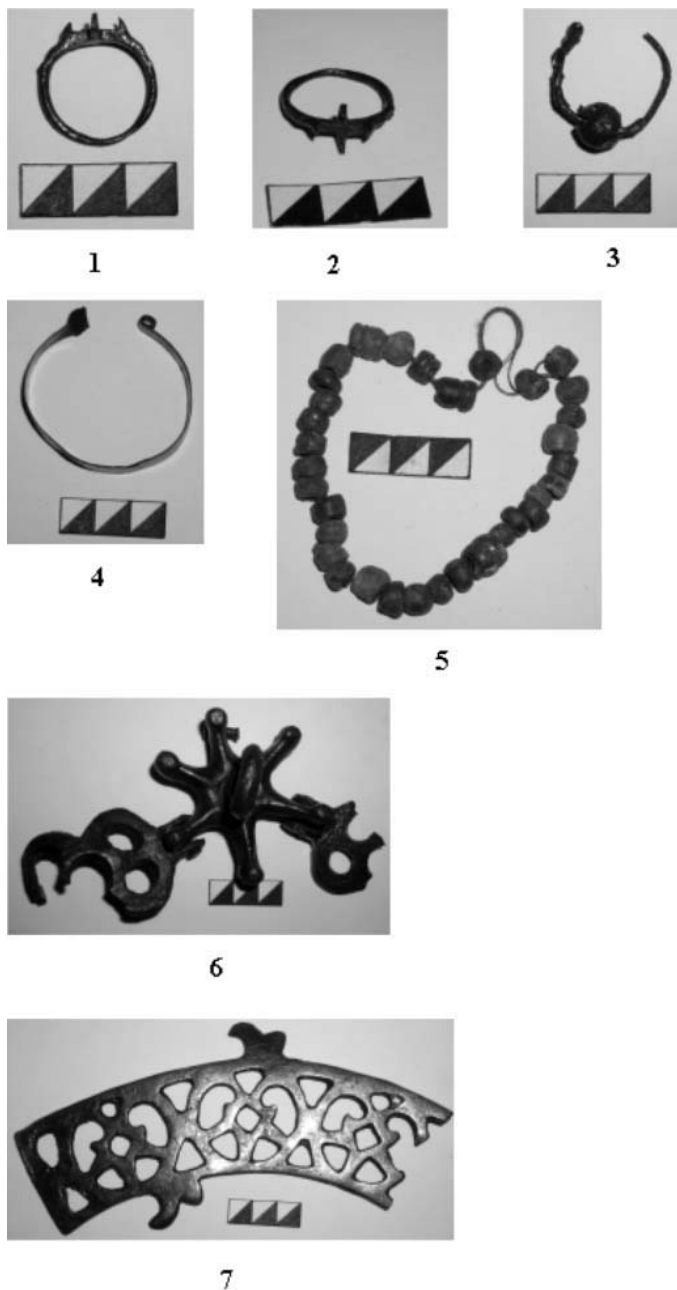

Рис. 10. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Знахідки: 1, 2 — перстень; 3 — скроневе кільце; 4 — браслет; 5 — намисто. 1–4, 6, 7 — горілий шар, 5 — поховання 1

1

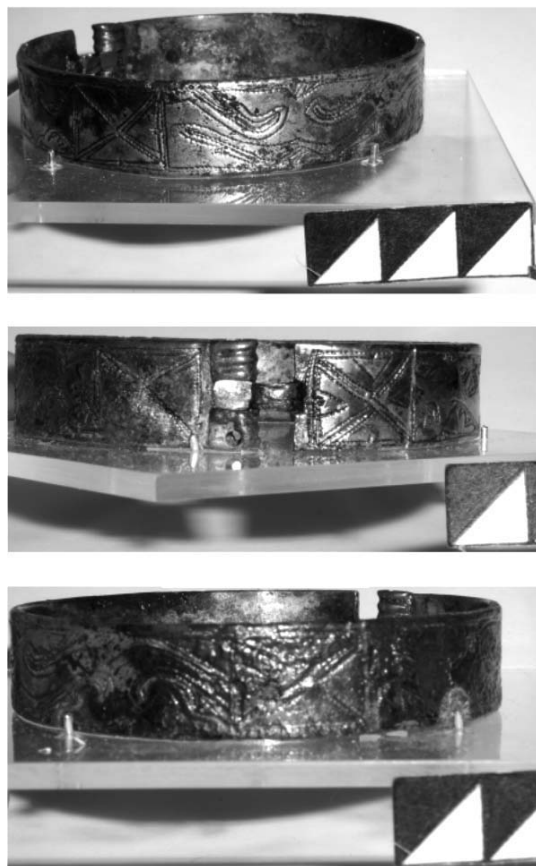

2

3

Рис. 11. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Вироби з бронзи: 1, 2 — енколпійон; 3 — свічник. Знахідки з горілого шару

Рис. 12. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Браслет, знайдений поблизу загиблої жінки

кістки немовляти. Очевидно, жінка померла вагітною, що і пояснює незвичне для християнської обрядовості положення тіла.

Поховальний інвентар складався з бронзових дротяних скроневиц кiлець (на кістках черепа), низки скляного намиста циліндричної форми (на ключицях) і кресала рамочної форми (зліва від тазових кісток).

На рівні підлоги приміщення були виявлені численні стовпові ямки та кілька господарських ям. Всі вони були заповнені горілим шаром з фрагментами дерева та уламками горілої штукатурки. Найбільш цікаві результати дало дослідження ями поблизу північно-західної стіни (див. рис. 1). Вона була виявлена на рівні підлоги. На глибині 0,7 м з ями був зроблений підбій під підшову фундаменту. Він доходив майже до середини стіни. Глибина ями — 2,23 м від рівня підлоги.

Рис. 13. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Поховання жінки в підлозі

Зверху яму заповнював горілий шар з уламками цегли, штукатурки та великими шматками горілого дерева (рис. 14). Окрім численних фрагментів кругової кераміки тут виявлені різноманітні прикраси і деталі одягу (бронзові пряжки та перстень, фрагменти скляних браслетів, бронзовий браслет, кістяний гудзик), побутові предмети (замки, окуття відер, уламки бронзових посудин, долото). Особливо можна відзначити залізну пешню до неї. Поруч виявлені залишки обгорілої рибальської сітки з грузилами, зробленими з полив'яної плитки для підлоги. Складається враження, що всі ці речі потрапили в яму з другого поверху, коли він обвалився під час пожежі. Горілий шар перекрив ске-

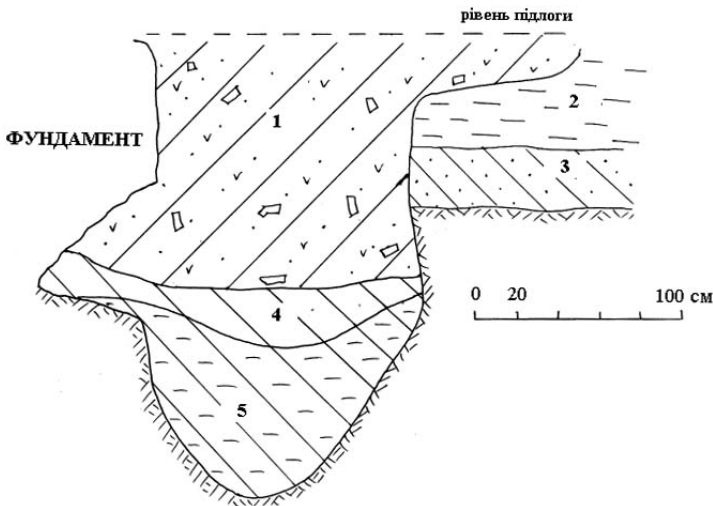

Рис. 14. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Розріз ями з підбосом: 1 — темно-сірий супісок з цеглою, штукатуркою та горілим деревом; 2 — жовта глина (підсіпка під підлогу); 3 — світло-сірий супісок; 4 — сіро-жовтий супісок; 5 — світло-жовтий плямистий супісок

лети жінки, п'яти дітей та двох собак, що знаходились у придонній частині ями (рис. 15, 16). Скелет жінки лежав на животі, в напівскорченому положенні. Його верхня частина знаходилась у підбої, під обрізом стіни. На кістках черепу збереглися срібні тринамистинні скроневі кільця (по одному на скроні). Скелет жінки частково перекривав дитячі скелети. Кістяки собак лежали по краях ями, один — повністю в підбої.

Рис. 15. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Скелет загиблої у ямі

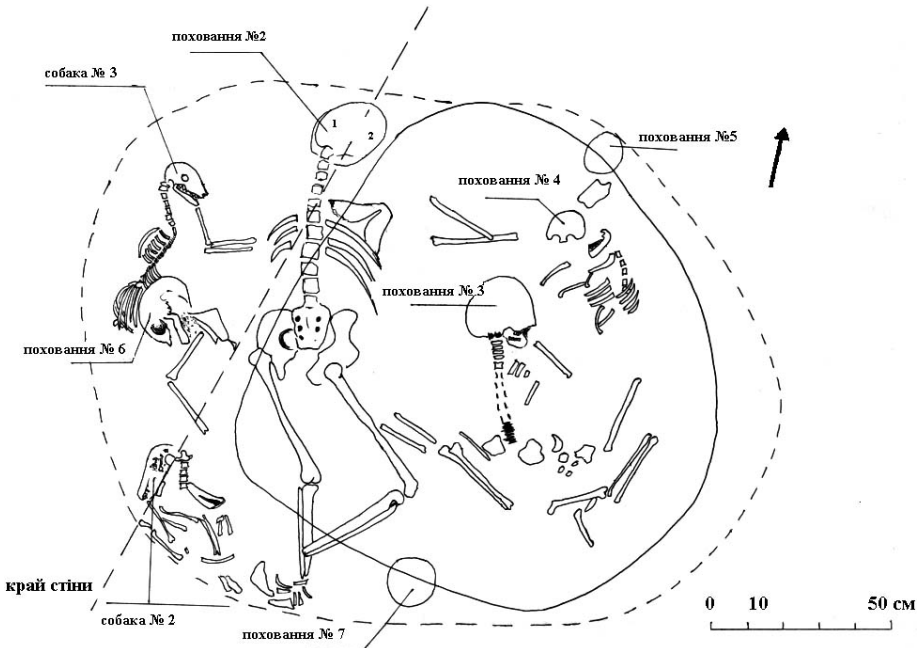

Рис. 16. Новгород-Сіверський. Монументальна споруда. Скелети загиблих у ямі з підбосм: 1, 2 — скроневі кільця

Вірогідно, загиблі знаходились у ямі, коли під час пожежі обвалився поверх. Наявність підбою дозволяє припустити, що люди не просто ховались, а робили підкоп під стіну з цієї ями, щоб вийти назовні. Це підтверджує і зафіксований на її дні шар світло-жовтого плямистого супіску, що міг утворитися з вийнятого з підбою ґрунту. Дещо подібне було зафіксовано М. К. Каргером 1939 р. під час розкопок Десятинної церкви. Там, у «тайнику», на глибині близько 5 м знайдені рештки загиблих людей, які намагались прорити під землею хід у бік Дніпра⁶.

Сліди нищівної пожежі, рештки загиблих жінок та дітей, характер знайденого матеріалу — все це свідчить про те, що досліджена споруда була зруйнована внаслідок катастрофічних подій. Маловірогідно, що подібна трагедія могла статися під час одного з міжусобних зіткнень. Очевидно, будівля спалена під час штурму Новгород-Сіверського монголами у 1239 р. Проте повністю вона була зруйнована значно пізніше. Про це свідчить наявність культурного шару, що сформувався природним шляхом всередині руїн та характер руйнування північно-західної стіни. Як вже відзначалось вище, вона була цілеспрямовано завалена. Між будівельними блоками, що лежали за стіною, знайдені матеріали XVII ст., серед них — кахель з позначеною на ньому датою — «1649». Це цілком відповідає часу, коли на території монастиря почалась реконструкція та активне будівництво.

Спасо-Преображенський собор, від якого залишилися тільки фундаменти, і відкрита у 2003 р. споруда становили один архітектурний ансамбль, створений на межі XII–XIII ст. На користь цього свідчать вже згадана ідентичність орієнтації, а головне — будівельні прийоми та архітектурні матеріали, застосовані у цих двох комплексах. В той же час існують певні розбіжності. Так, у споруді, що виявлена 2003 р. фіксуються інші види знаків на цеглі, зустрічається лише два типи лекальної плінфи (в соборі їх кілька). Можливо, досліджена будівля була зведена дещо пізніше, ніж Спаський собор. На цю думку наводить сам факт використання для рівної кладки та забутовки стін такої ж лекальної плінфи, як і в пілястрах храму. Можливо, будівельні матеріали, що залишилися після завершення будівництва собору, були використані для спорудження дослідженої в 2003 р. будівлі.

Як можна встановити, відкрита споруда була вежеподібною, прямокутною в плані чотиристовпною конструкцією з купольним склепінням, що спиралось на підпружні арки. Товщина стін, стовпів та потужність розвалів свідчить про значну висоту. Характер решток дерев'яного перекриття дозволяє припустити існування кількох (не менше двох) поверхів. Другий поверх опалювався за допомогою глинобитної печі, залишки якої простежені біля північно-західної стіни. Підлога була дерев'яною. Фресковий розпис прикрашав стовпи (на одному збереглися фрагменти штукатурки) і підпружні арки. Сліди віконних прорізів не ви-

---

6 Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве. *КСИИМК. Вып. X*. 1941. С. 75–85; Толочко П. П. *Киев и Киевская земля XII–XIII веков*. К., 1980. С. 215; Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К., 1996. С. 48–53.

явлені, проте у горілому шарі знайдені рештки вітражів. Дах був перекритий свинцевою покрівлею. В цілому, відкрита будівля має певні спільні конструктивні риси з вежеподібними храмовими спорудами кінця XII — початку XIII ст. Проте привертає увагу відсутність апсид та елементів, типових для церков Подніпров'я того часу (пілястр, лопаток і т. п.). Єдина відома на сьогодні монументальна пам'ятка культового призначення, що має такі відзнаки — трапезна Києво-Печерської лаври першої чверті XII ст.⁷ Однак її відділяє від новгород-сіверської споруди майже сторіччя. Будівлі також суттєво відрізняються за конструкцією (перш за все, склепіння). Віддалена схожість не дає підстав інтерпретувати відкриту споруду як трапезну. До того ж, на сьогодні немає жодних фактів які підтверджують гіпотезу про заснування Спасо-Преображенського монастиря з часу Київської Русі.

Археологічні дослідження на території монастиря засвідчили наявність житлової забудови XII ст. А. В. Куза розглядав це домонгольське поселення як заміську князівську резиденцію⁸. Старий центр міста в урочищі Замок невеликий за площею. У другій половині XII ст. він вже був щільно забудований і не відповідав амбіціям Ольговичів, володарів одного з найпотужніших князівств Русі. Це спонукало їх спорудити заміську резиденцію з кам'яним Спасо-Преображенським собором. У цьому випадку є всі підстави говорити про світський характер відкритої у 2003 р. споруди. Це міг бути мурований терем. Таку версію підтверджує і характер знайденого речового матеріалу. Зокрема, коштовні прикраси загиблих жінок свідчать про їх високий соціальний статус.

В цілому виявлена будівля не має аналогів серед відомих монументальних пам'яток Давньої Русі. Її конструкція могла бути результатом творчого пошуку місцевої будівельної артілі, а, можливо, успадкувала архітектурну традицію, невідому сучасним археологам.

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка

---

7 Харламов В. А. Раскопки древнерусской трапезной Киево-Печерского монастыря. *АО, 1984г.* М., 1986. С. 320–321; Мовчан І. І. *Давньокіївська околиця.* К., 1993. С. 61–62.

8 Куза А. В. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь. Город, замок, село.* М., 1985. С. 73.